

Tekmeria

Vol 11 (2012)

γεγενῆσθαι. μνηύεται οὖν ἀπὸ μετοίκων τέ τινων καὶ ἀκο-
λούθων περὶ τῶν παλαιῶν ἑλκῶν καὶ ἀγαλμάτων
ΤΟΜΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ
INSTITUTOY TOY IΣTOPIKΩN EPΕYNΩN • ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩN
περικοπαὶ τῶν ἐκ τῶν ἀρχαίων ἀπομνημονεύμα-
ΤΕΚΜΗΡΙΑ
SECTION OF GREEK AND ROMAN ANTIQUITY
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH • NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
οἰκίαις ἐφ' ὅβρειν ὧν καὶ τὸν Ἀλκιβιάδην ἐπητιώοντο. καὶ
αὐτὰ ὑπολαμβάνοντες οἱ μάλιστα τῷ Ἀλκιβιάδῃ ἀχθόμενοι
ἐμποδῶν ὅτι σφίσι μὴ αὐτοῖς τοῦ δήμου βεβαίως προσεσθάναι,
καὶ νομίσαντες, εἰ αὐτὸν ἐξελάσειαν, πρῶτοι ἂν εἶναι, ἐμεγά-
λυνον καὶ ἐβόων ἐπὶ τὸν δήμον καταλύσει τά τε μυστικὰ καὶ
ἢ τῶν Ἑρμῶν τοῖς ἀντιθέτοις ἐπὶ αὐτῶν ὅτι οὐ
μετ' ἐκείνου ἐπράχθη, ἐπιλέγοντες τεκμήρια τὴν ἄλλην αὐτοῦ
ἐς τὰ ἐπιτηδεύματα οὐ δημοτικὴν παρανομίαν. ὁ δ' ἐν τε
τῷ παρόντι
ΣΥΜΒΟΛΑΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΡΩΜΑΙΚΟΥ
ΚΟΣΜΟΥ • CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE GREEK
AND ROMAN WORLD • CONTRIBUTION À L'HISTOIRE DU
MONDE GREC ET ROMAIN • BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE
DER GRIECHISCHEN UND RÖMISCHEN WELT • CONTRIBUTI
PER LA STORIA DEL MONDO GRECO E ROMANO
γὰρ καὶ τὰ τῆς ἀρχαίας ἀπομνημονεύματι καὶ εἰ μὲν τούτων
τι εἴργαστο, δίκην δοῦναι, εἰ δ' ἀπολυθείη, ἀρχεῖν. καὶ
ἐπεμαρτύρετο μὴ ἀπόντος περὶ αὐτοῦ διαβολὰς ἀποδέχεσθαι,
ἀλλ' ἤδη ἀποκτείνειν, εἰ ἀδίκῃ, καὶ ὅτι σωφρονέστερον εἴη
μὴ μετὰ τοιαύτης αἰτίας, πλὴν διαγνώσι, πέμπειν αὐτὸν ἐπὶ
τοσοῦτ' ἑστρατεύματι. οἱ δὲ (2012) δεδιότες τό τε στράτευμα
μὴ εὖνον ἔχῃ, ἦν ἤδη ἀγωνίζεται, ὅ τε δῆμος μὴ μαλα-
κίζεται θεραπεύων ὅτι δι' ἐκείνον οἱ τ' Ἀργεῖοι ξυνεστράτευον
καὶ τῶν Μαντινέων τινές, ἀπέτρεπον καὶ ἀπέσπενδον, ἄλλους
ρήτορας ἐνιέντες οἱ ἔλεγον νῦν μὲν πλείω αὐτὸν καὶ μὴ
κατασχεῖν τὴν ἀναγωγὴν, ἐλθόντα δὲ κρίνεσθαι ἐν ἡμέραις
ῥηταῖς, βουλόμενοι ἐκ μείζονος διαβολῆς, ἦν ἐμελλον ῥῆον
αὐτοῦ ἀπόντος ποιεῖν, μεταστρέφον κομισθέντα αὐτὸν ἀγω-
νίσασθαι. καὶ ἐπὶ αὐτῷ τῷ ἀπομνημονεύματι
ATHENS 2013
DIFFUSION DE BOCCARD - 11, RUE DE MEDICIS, 75006 PARIS
Μετὰ δὲ ταῦτα θέρους μεσοῦντος ἤδη ἡ ἀναγωγὴ ἐγγίγνεται

Τέσσερις νέες επιγραφές από την Έδεσσα και την Αλμωπία

Αναστασία Χρυσοστόμου

doi: [10.12681/tekmeria.288](https://doi.org/10.12681/tekmeria.288)

To cite this article:

Χρυσοστόμου Α. (2013). Τέσσερις νέες επιγραφές από την Έδεσσα και την Αλμωπία. *Tekmeria*, 11, 115–138.
<https://doi.org/10.12681/tekmeria.288>

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Τέσσερις νέες επιγραφές από την Έδεσσα και την Αλμωπία

Εξαιτίας της έλλειψης συστηματικών ανασκαφικών ερευνών στις επαρχίες Έδεσσας και Αλμωπίας της Περιφερειακής Ενότητας Πέλλας, τα τέσσερα ενεπίγραφα μνημεία, που δημοσιεύονται κατωτέρω, αποτελούν αντικείμενα περισυλλογών ή παραδόσεων. Τρία είναι επιτύμβια, ενώ το τέταρτο ανήκει στην κατηγορία των αναθηματικών. Τα δύο επιτύμβια, των ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων από την αρχαία Έδεσσα, έρχονται να προστεθούν στην αρκετά πλούσια επιγραφική συλλογή της πόλης. Τα άλλα δύο από την αρχαία Αλμωπία είναι σημαντικά, διότι προέρχονται από μια περιοχή, που θα χρειαστεί μακρύς ακόμη δρόμος –αν υπάρξει η οικονομική δυνατότητα και αν δεν χαθούν τα στοιχεία από τη λαίλαπα της σύγχρονης δραστηριότητας– για να γίνει γνωστή η ιστορική διαδρομή της στην αρχαιότητα.

Επιγραφές Έδεσσας

Η πόλη της αρχαίας Έδεσσας, ως γνωστόν, αναπτυσσόταν σε δύο επίπεδα.¹ Η ακρόπολη βρισκόταν στην άκρη του βράχου της σημερινής Έδεσσας, ενώ η κάτω πόλη στους πρόποδες του, στην πυκνοφυτεμένη περιοχή του Λόγγου. Γύρω από την πόλη απλώνονταν τα νεκροταφεία (σχέδ. 1). Αν και τα όρια της κάτω πόλης είναι γνωστά χάριν στις έρευνες, οι οποίες έχουν φέρει στο φως το μεγαλύτερο μέρος του τείχους,² από το εσωτερικό της έχει ερευνηθεί ένα μικρό μόνο τμήμα, έκτασης 12 στρεμμάτων, στην περιοχή της νότιας πύλης. Από την πύλη αυτή ξεκινά μια από τις κεντρικές οδούς της πόλης, που περιστοιχίζεται από στοές με κίονες και πεσσούς. Στην κεντρική οδό απολήγουν οι πάροδοι, που μαζί με άλλες στενωπούς ορίζουν τις οικοδομικές νησίδες. Η ορατή φάση των κτηρίων ανάγεται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, τόσο όμως στο τείχος, όσο και στα κτήρια, όπου η ανασκαφή προχώρησε σε βαθύτερο επίπεδο, έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη

1. Για τη μορφή της πόλης της Έδεσσας, βλ. Αναστασία Χρυσοστόμου, «Το τείχος της Έδεσσας», *ΑΕΜΘ* 1 (1987) [1988] 161, καθώς και της ίδιας, *Αρχαία Έδεσσα. Τα Νεκροταφεία* (Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών, Μελέτες 5, Βόλος 2013) 37, 65-73 και της ίδιας, *Αρχαία Έδεσσα* (Έδεσσα 2008) 24 και *passim*.

2. Βλ. Φ. Πέτσας, «Αιγαί – Πέλλα – Θεσσαλονίκη», *Αρχαία Μακεδονία I* (Θεσσαλονίκη 1970) 203-219 και Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα* (βλ. σημ. 1) 57 και *passim*.

καταλοίπων παλαιότερων περιόδων. Τα κτήρια της παλαιοχριστιανικής περιόδου είναι κτισμένα από τμήματα παλαιότερων λιθοπλίνθων, αργούς λίθους, τμήματα πλίνθων ή κεραμίδων και ασβεστοκονίαμα. Ωστόσο δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις επανάχρησης παλαιών αρχιτεκτονικών μελών ή και επιτυμβίων μνημείων, ακόμη και της παλαιοχριστιανικής περιόδου, στα δάπεδα, και όχι μόνο, των κτηρίων. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να θεωρηθεί αξιοπερίεργη η προέλευση από το εσωτερικό της κάτω πόλης των δύο μνημείων που παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη. Τα μνημεία αυτά εντοπίστηκαν το 1995 από καλλιεργητή, όταν προχώρησε σε εργασίες ισοπέδωσης και καθαρισμού λιθοσωρού σε αγρό βορειοδυτικά του ανασκαμμένου τμήματος εσωτερικά της νότιας πύλης και αμέσως στα νοτιοδυτικά του σύγχρονου ναυδρίου του Αγίου Νικολάου (σχέδ. 1, αρ. 2).³

ΑΚΛ 1995/1. Η πρώτη επιτύμβια επιγραφή (εικ. 1) βρίσκεται χαραγμένη σε ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα, ύψους 1,13, πλάτους 0,45 και πάχους 0,12-0,105 μ. Η κάτω αριστερή γωνία είναι αποκρουσμένη και η πρόσθια ενεπίγραφη επιφάνεια φέρει λεπτό στρώμα μελανού ιζήματος, φαινόμενο γνωστό στην Έδεσσα. Οι πλάγιες πλευρές έχουν δουλευτεί με ράσπα, ενώ στην πάνω πλευρά διακρίνονται ίχνη από βελόνι. Στην πίσω όψη υπάρχουν κατάλοιπα που δείχνουν και προηγούμενη χρήση της πλάκας (εικ. 2). Επιπλέον αριστερά και δεξιά υπάρχουν δύο μικροί αβαθείς τόρμοι, διαμέτρου 0,025 μ. Το πάνω μέρος της στήλης έχει αποκοπεί και φέρει στο κέντρο απλοποιημένη αετωματική διαμόρφωση και στα άκρα δύο ογκώδη ακρωτήρια. Αμφότερα φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση, δύο σχηματικών ανθεμίων ή μάλλον φύλλων στα ακρωτήρια και ενός εξάφυλλου ρόδακα στο κέντρο του αετώματος, του οποίου οι εξωτερικές πλευρές ορίζονται επίσης από διπλή χάραξη. Στη μετάβαση από την επίστεψη της στήλης προς τον κορμό δεν διακρίνεται καμία άλλη χάραξη ή ανάγλυφη διαμόρφωση, όπως γίνεται συνήθως στα παλαιότερα παραδείγματα.

Η στήλη ως προς τη διαμόρφωση της επίστεψης βρίσκεται στο τέλος της εξέλιξης των στηλών με ελεύθερη οξυκόρυφη αετωματική επίστεψη, που πλαισιώνεται από

3. Στα δυτικά του Αγίου Νικολάου είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα κατά την οποία είχε έρθει στο φως τμήμα ναού σωζόμενου σε μεγάλο ύψος. Βλ. Μ. Μιχαηλίδης, ΑΔ 20 (1965) [1968] Χρονικά Β3 476 και κυρίως του ιδίου, ΑΔ 25 (1970) [1973] Χρονικά Β2 414: «Ανήκει εις τους βυζαντινούς χρόνους εις δύο φάσεις. Πιθανότατα κάτωθεν αυτού υπήρχε παλαιότερος ναός εξ ου τα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη». Ο λιθοσωρός στα όρια της ανασκαφικής τομής και του γειτονικού αγρού δεν αποκλείεται να δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών αυτών εργασιών.

ακρωτήρια με φλογόσχημα ημιανθέμια.⁴ Η διακόσμηση των ακρωτηρίων με σχηματοποιημένα φύλλα βρίσκει ανάλογα και σε πρωιμότερα παραδείγματα, όπως στο έντονα σχηματοποιημένο ανθέμιο στήλης του 1ου αι. π.Χ. - 1ου αι. μ.Χ. από την Κορησό Καστοριάς.⁵ Σχηματοποιημένα και χαρακτά δενδρύλλια, τέλος, πλαισιώνουν επιτύμβιες επιγραφές του 3ου αι. μ.Χ. από την περιοχή των Στόβων.⁶

Η δεκαεξάστιχη επιγραφή απλώνεται στο πάνω μέρος του κορμού της στήλης· το κάτω μέρος, που θα έμπαινε και στο έδαφος, έχει αφεθεί κενό.

Λύκος καὶ Ἡράκλεα
 Νεικόπολις τῆς θυ-
 γατρὸς ἐϋ καὶ Εὐτρό-
 4 πῳ τῷ υἱῷ ἐϋ καὶ
 Μυρτάλης τῆς θυ-
 γατρὸς ἐϋ καὶ Ἀτρα-
 τεινοῦ τοῦ πα-
 8 τρὸς καὶ Μυρτά-
 λης τῆς μητρὸς
 καὶ Δωρήτου τοῦ
 γαμβροῦ, μνήμης
 12 χάριν. ἐϋ Ἔθαναν
 οἱ ἐξ ἡμέραις ·Γ· ἐϋ
 Νεικόπολι χαῖρε·
 χαῖρε καὶ σὺ τίς πο-
 16 τ' εἴ ᾧ, παροδεῖτα.

Ύψος γραμμάτων: 0,025 μ., διάστιχα: 0,01-0,02 μ. Τα γράμματα φέρουν ακρέμονες· χαρακτηριστικά είναι τα μηνοειδή σίγμα και έψιλον, καθώς και τα καμπύλα μι και

4. Βλ. Α. Ριζάκης – Γ. Τουράτσογλου, «Mors macedonica. Ο θάνατος στα επιτάφια μνημεία της Ἀνω Μακεδονίας», *ΑρχΕφημ* 139 (2000) [2001] 242 και 244, εικ. 12.

5. Βλ. Ριζάκης – Τουράτσογλου, «Mors macedonica» (βλ. σημ. 4) 242, εικ. 3. Τα ακρωτήρια εμφανίζονται ενίοτε δυσανάλογα μεγάλα ή φέρουν χαράξεις και σε επιτύμβιους βώμους με εγγεγραμμένο αέτωμα, βλ. *EKM* I 410, 411 (2ου - 3ου αι. μ.Χ.). Πρβλ. επίσης στήλες με εγγεγραμμένο αέτωμα, όπως Δ. Ναλπάντης, *Ανασκαφή στο οικόπεδο του Μουσείου του Βυζαντινού Πολιτισμού* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 85, Αθήνα 2003) 110-111 (2ος - 3ος αι. μ.Χ.). Για άλλα παραδείγματα βλ. ακόμη *I.Leukopetra* 134, 160.

6. Ν. Vulič, *Spromenik* 98 (1941-48) 110, 111. Προέρχονται από το χωριό Μπέγκνιτσε της περιοχής Καβαντάρτσι.

ωμέγα. Ασύνηθες είναι το ξι.⁷ Το άλφα φέρει οριζόντια κεραία· η δεξιά κεραία του άλφα και του λάμδα επιμηκύνεται προς τα πάνω. Μοναδικό εμφανίζεται το συμπίλημα TH στον δεύτερο στίχο. Χρονολόγηση: Τέλη 2ου - αρχές 3ου αι. μ.Χ.⁸ Ορθογραφικά αξιοπαρατήρητη είναι η χρήση του ι, που παρατηρείται στη γενική Νεικόπολις του δεύτερου στίχου και πρέπει να σχετιστεί με τη μετατροπή των τριτοκλίτων σε πρωτόκλιτα.⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ονομαστικό της στήλης, αφού μόνο το πρώτο όνομα Λύκος περιλαμβάνεται στα ήδη γνωστά ονόματα της πόλης.¹⁰ Η πρώτη εμφάνιση του θηλυκού Ηράκλεα επιβεβαιώνει την παρατήρηση της Τατάκη, ότι η έλλειψη θεοφορικών ονομάτων, που προέρχονται από το όνομα του γνωστού και ως Έδεσσαίου Ηρακλή, πρέπει να αποδοθεί στον αποσπασματικό χαρακτήρα του υλικού.¹¹ Τα ονόματα Ηράκλεα, Λύκος και Νεικόπολις απαντούν και στη γειτονική Βέροια, ενώ το Εύτροπος παραδίδεται με τη μορφή Ευτρόπιος τα υπόλοιπα, όμως, επίσης απουσιάζουν.¹² Στις γνωστές από τη δυτική Μακεδονία επιγραφές κοινά είναι τα ονόματα Λύκος και Νεικόπολις,¹³ ενώ κοινά είναι τα ονόματα Λύκος,

7. Για συγγενική απόδοση του ξ, βλ. *I.Leukopetra* 12 (171/172 μ.Χ.). Επίσης, V. Gardthausen, *Die Schrift, Unterschriften und Chronologie im Altertum und im Byzantinischen Mittelalter* (Λειψία 1913) πίν. 1, Ξ, 200-295 μ.Χ.

8. Συγγενής εμφανίζεται η απόδοση των γραμμάτων στην εντοιχισμένη στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδος στήλη του Πεδουκαίου στα τέλη 2ου - αρχές 3ου αι. μ.Χ. και με τον ακριβώς χρονολογημένο στο 204 μ.Χ. ΑΚΕ 201 βωμό του Μάξιμου Ασκληπιάδη, βλ. Argyro Tataki, *Macedonian Edessa, Prosopography and Onomasticon* (Μελετήματα 18, Αθήνα 1994) 65, αριθ. 258 και 57, αριθ. 197 αντίστοιχα. Επίσης, με την επιγραφή της Γλευπάτρας του 215 μ.Χ., τη χαραγμένη στην παραστάδα του ναού της Μας και εντοιχισμένη στη νότια πύλη του τείχους, βλ. Φ. Πέτσας, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970», *Μακεδονικά* 15 (1975) 201-202, πίν. 121α-β. Αλλά βλ. ακόμη, D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle* (BCH, Supplément VIII, Αθήνα 1983) 118 του 3ου αι. μ.Χ. με συζήτηση για τον κοινό χαρακτήρα των γραμμάτων στους 3ο και 4ο αι. μ.Χ.

9. Βλ. *I.Leukopetra* σελ. 70.

10. Για το ονομαστικό της Έδεσσας γενικά, βλ. Tataki, *Macedonian Edessa* (βλ. σημ. 8) και Feissel, *Recueil* (βλ. σημ. 8). Για το όνομα Λύκος, βλ. Tataki, ό.π. 55, αρ. 187.

11. Tataki, *Macedonian Edessa* (βλ. σημ. 8) 100. Για τη λατρεία του Ηρακλή στη Μακεδονία, βλ. Pinelopi Iliadou, *Herakles in Makedonien* (Αμβούργο 1998).

12. *EKM* I, 245 και 305 για τον τύπο Ηράκλεα αντί Ηράκλεια. Για τα ονόματα Λύκος, Νεικόπολις και Ευτρόπιος βλ. *EKM* I, 257 κ.α., 53 κ.α., και 27 Α, αντίστοιχα.

13. *EAM* 49, 60 και 187 για το όνομα Λύκος· στην επιγραφή 187 αναφέρεται και το Νικόπολις. Για μία ακόμη αναφορά του ονόματος αυτού, βλ. Π.Μ. Νίγδελης, «Μία νέα επιτύμβια επιγραφή από τον Άγιο Αχίλλειο στη Μικρή Πρέσπα», *Τεκμήρια* 3 (1997) 69 και σημ. 16.

Νεικόπολις και Εύτροπος και στις επιγραφές που αναφέρονται στο δεύτερο μέρος των *Inscriptiones Macedoniae*.¹⁴ Αντίστοιχα και στη Θεσσαλονίκη συναντώνται τα Λύκος, Νεικόπολις και Εύτροπος.¹⁵ Το όνομα Δώρητος είναι γνωστό στην Αττική και τη Μικρά Ασία.¹⁶ Στην Αττική και τα νησιά παραδίδεται και το όνομα Μυρτάλη, αν και η διάδοσή του εμφανίζεται μεγαλύτερη στη δυτική Ελλάδα.¹⁷ Το Ατρατείνος, τέλος, που ανήκει στην κατηγορία των λατινικών παρωνυμίων, παραδίδεται σε επιγραφή από την Πάτρα.¹⁸

Ενώ το γεγονός ότι τα πρόσωπα φέρουν μόνο ένα όνομα είναι πολύ συνηθισμένο στις επιτύμβιες στήλες,¹⁹ ασυνήθιστη είναι η απαρίθμηση τόσο μεγάλου αριθμού αποθανόντων προσώπων σε επιτύμβια επιγραφή. Στα υπόλοιπα παραδείγματα «οικογενειακών επιγραφών»²⁰ της Έδεσσας, συνήθως αναφέρεται ο

14. Βλ. *IG X*, II, 6 κ.α. (Λύκος), 85 (Ηράκλεια) και 383 κ.α. (Νεικόπολις).

15. Βλ. *IG X*, II, 1, 818 (Λύκος), 587 (Ηράκλεια), 68 κ.α. (Νεικόπολις) και 571 (Εύτροπος).

16. *SEG* 26 (1976-1977) 176, στ. 157, 170-175 μ.Χ. Το όνομα μαρτυρείται και στην Πισιδία (*TAM III* 422) και στη Βιθυνία (*I.Prusias ad Hyrium* 8).

17. Στην Αθήνα το όνομα μαρτυρείται ήδη από τον 6ο αι. π.Χ., στην Ήπειρο από τον 4ο αι. π.Χ. και στην Εύβοια από την ελληνιστική περίοδο (βλ. τα οικεία λήμματα στα *LGPV* I, II, IIIA).

18. Για το όνομα, βλ. H. Solin – O. Salomies, *Repertorium Nominum Gentilium et Cognominum Latinorum*, (Hildesheim, Ζυρίχη, Νέα Υόρκη 1988) και I. Kajanto, *The Latin Cognomina* (Ρώμη 1982, ανατύπ. της πρώτης έκδοσης, Ελσίνκι 1965) 184. Για το παράλληλο της Πάτρας, βλ. *SEG* 30 (1980) 433. Για τη μεταγραφή του ι των λατινικών ονομάτων σε ει, βλ. ακόμη G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie* (Σόφια 1943) 31. Γενικότερα για την απόδοση λατινικών λέξεων στα ελληνικά, βλ. Anna Panayotou, *La langue des inscriptions grecques de Macédoine (IVe s. a.C. - VIIe s. p.C.). Phonétique, phonologie et morphologie* (Νανσύ 1990) 395-405.

19. Tataki, *Macedonian Edessa* (βλ. σημ. 8) 89.

20. Με τον όρο «οικογενειακές» εννοούνται οι επιτύμβιες επιγραφές από το κείμενο των οποίων προκύπτει συγγενική σχέση μεταξύ των αναφερομένων προσώπων. Μια μελλοντική μελέτη τους θα μπορούσε να αποκαλύψει ενδιαφέροντα στοιχεία για το θεσμό της οικογένειας, βλ. το άρθρο των R.P. Saller – B.D. Shaw, «Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves», *JRS* 74 (1984) 124-156. Πάντως, από μια γρήγορη καταγραφή των επιτύμβιων στηλών της Έδεσσας προκύπτουν οι ακόλουθες περιπτώσεις φροντίδας για την ανέγερση μιάς επιτύμβιας στήλης: από γονέα ή γονείς σε παιδί ή παιδιά, από σύζυγο σε σύζυγο, από ζεύγος για τον εαυτό του και, σε μία περίπτωση, από παππού για εγγονό. Κατά τα ύστερα ρωμαϊκά και τα πρώιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια παρατηρείται αύξηση στον αριθμό των αναφερομένων ατόμων (π.χ. από σύζυγο σε σύζυγο και τα παιδιά ταυτόχρονα), ενώ και οι επιγραφές αποκτούν περισσότερο διηγηματικό χαρακτήρα με τη μορφή επιγραμμάτων. Η εμφάνιση των τελευταίων μπορεί να συνδεθεί με

παραγγελιοδότης της στήλης και ο νεκρός. Η αιτία βέβαια πρέπει να είναι ο θάνατός τους σε μικρό χρονικό διάστημα, που πρέπει μάλλον να σχετιστεί με μια ασθένεια, πιθανώς κάποια επιδημία.²¹

Οι καταληκτικοί χαιρετισμοί της επιγραφής προς την πρώτη νεκρή, αλλά και τον διερχόμενο παροδείτη, αποτελούν γνωστές επιτύμβιες εκφράσεις.²² Η χρήση της κλητικής για τον νεκρό, όπως συμβαίνει στον προτελευταίο στίχο της εδεσσαϊκής επιγραφής, έχει σημειωθεί ότι είναι σπανιότερη από την εμφάνιση της ονομαστικής.²³ Η αντιφώνηση, τέλος, προς το διερχόμενο παροδίτη²⁴ δείχνει την ιδιαίτερη σχέση και μετά θάνατο της κοινωνικής ομάδας με τους νεκρούς.

ΑΚΛ 1995/2. Η δεύτερη επιγραφή έχει χαραχθεί σε σχιστολιθική πλάκα, ένα υλικό που εκτεταμένα χρησιμοποιήθηκε στην πόλη κατά τη διάρκεια των παλαιο-χριστιανικών χρόνων για την κατασκευή επιτύμβιων επιγραφών, δαπέδων, καλυμμάτων αγωγών κτλ. Το περίγραμμα της πλάκας είναι αποκρουσμένο, κυρίως στην πάνω δεξιά γωνία και διαγώνια στην αριστερή πλευρά. Η πλάκα έχει μέγιστο μήκος 1,18 μ., μέγιστο πλάτος 0,93 μ. και πάχος 0,06 μ. Εξαιτίας της ποιότητας του υλικού, έχει σπάσει σε δύο τμήματα που έχουν συγκολληθεί. Οι διαστάσεις της

την επιστροφή στις ρίζες, η αναφορά όμως μεγαλύτερου αριθμού ατόμων ίσως σχετίζεται και με την καθιέρωση των οικογενειακών τάφων εξαιτίας έλλειψης χώρου.

21. Δεν υπάρχουν στοιχεία για τη σύνδεση του θανάτου της εδεσσαϊκής οικογένειας με κάποια γνωστή επιδημία για τη Μακεδονία, όπως π.χ. αυτή του 4ου αι. μ.Χ., που αναφέρεται στο D. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire* (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 9, Ashgate 2004) 206-207. Για τα ιατρικά αίτια, που προκαλούν θανάτους βλ. D. Soren, «Can Archaeologists Excavate Evidence of Malaria», *World Archaeology* 35 (2003) 192 κ.ε., ειδικότερα 197. Η αναφορά στη σύντομη χρονική διάρκεια του θανάτου δεν είναι άγνωστη στις επιγραφές, βλ. Η.Κ. Σβέρκος - Κατερίνα Τζαναβάρη, «Νέα επιτύμβια μνημεία από τη Λητή», *ΑρχΕφημ* 148 (2009) 188-192, αρ. 3.

22. Ριζάκης - Τουράτσογλου, «Mors macedonica» (βλ. σημ. 4) 247.

23. Ριζάκης - Τουράτσογλου, «Mors macedonica» (βλ. σημ. 4) 247.

24. Ριζάκης - Τουράτσογλου, «Mors macedonica» (βλ. σημ. 4) 249. Χαιρετισμός προς τους παροδείτες υπάρχει και σε άλλες επιγραφές της Έδεσσας. Ενδεικτικά αναφέρονται το επιτύμβιο του Μεστριανού (L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec* [Παρίσι 1940] 84-85. Το 2009 το επιτύμβιο βρέθηκε εκ νέου στο δάπεδο της παλιάς εκκλησίας της Υπαπαντής: Αναστασία Χρυσοστόμου, «Έδεσσα 2008: Τα νέα τμήματα της οχύρωσης στην πλατεία Βαροσίου», *ΑΕΜΘ* 22 [2008] [2011] 81), καθώς και το επιτύμβιο του μουλίου Παράμονου (Α. Βαβρίτσας, «Βωμοί με ανάγλυφα και επιγραφές από την αρχαία Έδεσσα», *Αρχαία Μακεδονία* V [Θεσσαλονίκη 1993] 148-151) ή στην αδημοσίευτη ΑΚΕ 205 της Αυρηλίας Κλαυδίας για τη θυγατέρα της Ζωή. Επίσης, βλ. Σβέρκος - Τζαναβάρη, «Λητή» (βλ. σημ. 21) 190-192, όπου στο τέλος της οικογενειακής στήλης γίνεται αναφορά μόνον στον έναν από τους νεκρούς.

προσεγγίζουν τις διαστάσεις των πλακών, που καλύπτουν τους λαξευτούς κιβωτιό-
σχημους τάφους των παλαιοχριστιανικών χρόνων²⁵ και, για το λόγο αυτό, δεν
αποκλείεται να χρησίμευε ταυτόχρονα και ως κάλυμμα του τάφου. Στο κέντρο
περίπου της πρόσθιας όψης φέρει χαραγμένη τετράστιχη επιγραφή (εικ. 3):

Μημόριον
Ἰωάννου στρατιούτου
Ἀτουαρίου τῶν Σεκονδανού(ν)
4 καὶ τῆς μητρὸς αὐ(τοῦ).

Τα γράμματα, που φέρουν αποκρούσεις σε αρκετά σημεία, έχουν ύψος 0,045 μ·
διάστιχα: 0,04 μ. Χαρακτηριστικά είναι τα μικρού μεγέθους όμικρον και ωμέγα,
καθώς και τα μηνοειδή σίγμα και έψιλον. Η κεραία του άλφα είναι τεθλασμένη.
Αξιοπαρατήρητη είναι η σύγχυση των ωμέγα, όμικρον και της διφθόγγου -ου, όπως
φαίνεται από την ορθογραφία των λέξεων στο δεύτερο και τον τρίτο στίχο:
στρατιούτου αντί στρατιώτου, τὸν αντί τῶν και Σεκονδανού(ν) αντί Σεκουνδανῶ(ν).²⁶
Η παράλειψη του τελικού νι από το Σεκονδανού(ν) είναι φαινόμενο που
παρατηρείται ήδη από τα αυτοκρατορικά χρόνια.²⁷ Η καταληκτική συντομογραφία
ΑΥ, αντί το αὐτοῦ στον τελευταίο στίχο είναι γνωστή σε κείμενα αυτής της
εποχής.²⁸ Η χρονολόγηση της επιγραφής στον 5ο - 6ο αι. μ.Χ. στηρίζεται στο σχήμα
των γραμμάτων και ιδιαίτερα στην αξιοπαρατήρητη ομοιότητα με επιγραφή της
Βέροιας, που χρονολογείται επακριβώς στο 492 μ.Χ.²⁹

Το όνομα Ιωάννης είναι γνωστό στην προσωπογραφία της πόλης κατά τα
παλαιοχριστιανικά χρόνια.³⁰ Γνωστή είναι και η παρουσία στρατιωτών στην Έδεσσα
των ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων.³¹ Ο αναφερόμενος στην επιγραφή

25. Για τη μορφή των τάφων της Έδεσσας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, βλ.
Χρυσοστόμου, *Τα νεκροταφεία* (βλ. σημ. 1) 399-400 και 420-421 για τα επιτύμβια σήματα.

26. Για το θέμα, βλ. Panayotou, *La langue* (βλ. σημ. 18) 202-206. Επίσης, EKM I, σελ. 508
και Feissel, *Recueil* (βλ. σημ. 8) 32 και 362.

27. Panayotou, *La langue* (βλ. σημ. 18) 311.

28. M. Ayi-Yonah, «Abbreviations in Greek Inscriptions», στο A.N. Oikonomides (επιμ.),
Abbreviations in Greek Inscriptions: Papyri, Manuscripts and Early Printed Books (Σικάγο 1974) 52.

29. Βλ. EKM I, 441.

30. Feissel, *Recueil* (βλ. σημ. 8) 15, 16, 33, 38. Στην αδημοσίευτη επιγραφή ΑΚΛ 661
αναφέρεται ένας Ἰωάννης ὀπτιών.

31. Για τους Έδεσσαίους στρατιώτες κατά τη ρωμαϊκή εποχή, βλ. Th.Chr. Sarikakis, «Les
soldats macédoniens dans l'armée romaine», *Αρχαία Μακεδονία II* (Θεσσαλονίκη 1977), 431-

είναι ο δεύτερος στρατιώτης του σώματος των Σεκουνδανών, που αναφέρεται στις επιγραφές της πόλης.³² Οι τελευταίοι στη *Notitia Dignitatum* περιλαμβάνονται ανάμεσα στις *Legiones Comitatus* του Ανατολικού Ιλλυρικού.³³

Ο όρος ακτουάριος αποτελεί μεταγραφή στα ελληνικά του λατινικού *actuarius* και αποδίδει τον υπεύθυνο για την τροφοδοσία των στρατιωτικών σωμάτων αξιωματούχο.³⁴ Κατά τον Jones, οι ακτουάριοι δεν ήσαν στρατιωτικοί, αν και στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να αναφερθεί η αντίφαση με την εδessaϊκή επιγραφή. Αντίστοιχα από τον Καραγιαννόπουλο, οι ακτουάριοι ονομάζονται στρατιωτικοί υπάλληλοι ή λογιστάι της στρατιωτικής επιμελητείας.³⁵ Σημειώνεται, πάντως, ότι

464. Επίσης, Χρυσοστόμου, *Τα νεκροταφεία* (βλ. σημ. 1) 221-222, όπου παρουσιάζεται νέα ρωμαϊκή επιγραφή με αναφορά σε στρατιώτη από το βόρειο νεκροταφείο της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας. Για τα παραδείγματα παλαιοχριστιανικών χρόνων, βλ. Feissel, *Recueil* (βλ. σημ. 8) 26-29. Ακόμη, Π.Μ. Νίγδελις, «Habent Sua Fata Lapidēs. Ξεχασμένες δημοσιεύσεις του Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου για επιγραφές της Θεσσαλονίκης και της Έδεσσας», *Τεκμήρια* 7 (2002) 103-104.

32. O. Seeck, *Notitia Dignitatum* (Frankfurt am Main 1962, ανατύπ. της πρώτης έκδοσης, 1927) 27 κ.ε. Επίσης E.C. Nischer, «The Army Reforms of Diocletian and Constantine and their Modifications up to the Time of Notitia Dignitatum», *JRS* 13 (1923) 16, *passim*. H.M.D. Parker, «The legions of Diocletian and Constantine», *JRS* 23 (1967) 183. Feissel, *Recueil* (βλ. σημ. 8) 27.

33. Feissel, *Recueil* (βλ. σημ. 8) 27.

34. Για τη μεταγραφή στα ελληνικά πολλά παραδείγματα είναι γνωστά από τους παπύρους. Βλ. B. Meinersmann, *Die lateinischen Wörter und Namen in den griechischen Papyri* (Studien zur Epigraphik und Papyruskunde I.1, Λειψία 1927), ακτουάριος. Επίσης R.O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus* (Philological Monographs of the American Philological Association 26, Κλήβελαντ 1971) 86, 1 και 2. H.I. Bell, *Greek Papyri in the British Museum* (Μιλάνο 1973, ανατύπ. της πρώτης έκδοσης, Λονδίνο 1917) 1722, 1723, 1731, 1733, 1734, 1736, 1855. Για αναφορά του αξιώματος σε επιγραφή, βλ. *SEG* 42 (1992) 649 (Θράκη, α' μισό 3ου αι. μ.Χ.). Για τις μεταγραφές του αξιώματος, βλ. H.J. Mason, *Greek Terms for Roman Institutions. A Lexicon and Analysis* (Τορόντο 1974) 20 και για το αξίωμα γενικώς, βλ. A.M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey* (Οξφόρδη 1973) 626 και *passim*.

35. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους* (Θεσσαλονίκη 1995, ε' ανατύπωση) 658 και 668. Δεδομένου, όμως, ότι στην *AnnEpigr* 1934, 280 αναγράφεται ένας *actuar(ius)* *n(umeri)* ίσως υπήρχαν δύο είδη ακτουαρίων, πρβλ. και M.P. Speidel, «The career of a legionary», *TAPA* 112 (1982) 209-214: αυτοί που δεν ήσαν οργανικά ενταγμένοι στο στράτευμα, όπως υποστηρίζουν οι Jones και Καραγιαννόπουλος, αλλά και οι οργανικά ενταγμένοι στις στρατιωτικές μονάδες.

σε αδημοσίευτη επιγραφή της πόλης αναφέρεται και ένας οπτίωνας,³⁶ αξιωματούχος που επίσης ήταν υπεύθυνος για την τροφοδοσία των στρατιωτικών σωμάτων. Η παρουσία των αξιωματούχων αυτών στις επιγραφές της πόλης σχετίζεται προφανώς και με τη θέση της πάνω στον οδικό άξονα της Εγνατίας. Υπενθυμίζεται πως, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μάλχου, το 479 και μετά από την παράδοση μιάς σειράς γειτονικών πόλεων στους Γότθους η Έδεσσα ορίστηκε ως έδρα των βυζαντινών στρατευμάτων.³⁷

Επιγραφές Αλμωπίας

ΑΚΕ 3407. Τα δύο τμήματα της επόμενης επιγραφής βρέθηκαν το 2003 στα βορειοανατολικά του οικισμού της Πολυκάρπης (Δήμος Αριδαίας, επαρχία Αλμωπίας, Περιφερειακή Ενότητα Πέλλας),³⁸ στα τοιχώματα τάφου που περιλαμβάνεται στα όρια άγνωστης μέχρι τότε αρχαιολογικής θέσης. Τα κατάλοιπα της θέσης αυτής αποδίδονται με επιφύλαξη σε αγροικία ρωμαϊκών χρόνων.³⁹ Συνολικά η ενεπίγραφη πλάκα έχει ύψος 1,42 μ., πλάτος 0,885 μ. και πάχος ιδιαίτερα μεγάλο 0,23 μ. (σχέδ. 2, εικ. 4). Ο τρόπος επεξεργασίας της πάνω και της πίσω πλευράς δείχνει ότι πρέπει να σχετιστεί και με τρία άλλα μαρμάρινα μέλη (εικ. 5), που είχαν χρησιμοποιηθεί στην κάλυψη του τάφου, και ότι στην πρώτη της χρήση αποτελούσε την όψη μαρμαρίνου βάθρου. Τα τρία μέλη έχουν ύψος αντίστοιχο με αυτό της ενεπίγραφης πλάκας, φέρουν αναθύρωση στα σημεία επαφής και τόρμους για σύνδεση στο πάνω μέρος (βλ. το σχέδ. 2 και την προσπάθεια αποκατάστασης του βάθρου στην εικ. 6).⁴⁰

36. Πρόκειται για την ΑΚΛ 661, πρβλ. και ανωτέρω σημ. 30.

37. Για τη μαρτυρία του Μάλχου, βλ. Χρυσοστόμου, *Τα νεκροταφεία* (βλ. σημ. 1) 51.

38. Η επαρχία Αλμωπίας σχεδόν ταυτίζεται με την ομώνυμη αρχαία περιοχή. Βλ. Αναστασία Χρυσοστόμου, *Αρχαία Αλμωπία* (Θεσσαλονίκη 1994) 18. Βλ. επίσης, της ίδιας, «Αλμωπία, Οδοιπορικό στο μονοπάτι του χρόνου», στο: Ε. Τσιομπανούδη (επιμ.), *Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου, Από τα προϊστορικά μέχρι τα νεότερα χρόνια, Ιστορία - Αρχαιολογία - Τέχνη στο Νομό Πέλλας, Πρακτικά Διημερίδας 15-16 Ιουνίου 2002* (Θεσσαλονίκη 2003) 147-148, για τις αρχαιολογικές θέσεις στην Πολυκάρπη, τη γειτονική Άψαλο και το γειτονικό Μοναστηράκι.

39. Στον αγρό, όπου βρέθηκε ο τάφος, δεν στάθηκε δυνατόν να πραγματοποιηθούν τομές για να διαπιστωθεί η ύπαρξη άλλων καταλοίπων, ενώ δεν εντοπίστηκαν και επιφανειακά ευρήματα· σημειώνεται, όμως, πως το γεγονός αυτό δεν είναι άγνωστο σε περιοχές νεκροταφείων. Στους αγρούς αμέσως ανατολικά και δυτικά υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα ύστερων ρωμαϊκών χρόνων σε μια έκταση περίπου 10 στρεμμάτων. Για τον τάφο βλ. Αναστασία Χρυσοστόμου, *ΑΔ 56-59 (2001-2004) [2012] Χρονικά Β3β*, 457-458.

40. Για τον τύπο του βάθρου βλ. Inga Schmidt, *Hellenistische Statuenbasen* (Archäologische Studien 9, Frankfurt am Main 1995) 83 κ.ε. Στην εικ. 6 στην όψη του μνημείου έχει μπει μόνο

Η ενεπίγραφη όψη φέρει ταινία πλάτους 0,07 μ. και κυμάτιο πλάτους 0,05 μ. Η επιφάνειά της είναι δουλεμένη με λεπτότερη ράσπα από ό,τι οι πλευρές, με εξαίρεση την πάνω και την πίσω πλευρά, όπου είναι εμφανή και τα ίχνη του βελονιού. Στην πάνω πλευρά διακρίνονται οι τόρμοι δύο συνδέσμων.⁴¹ Στο πάνω τμήμα της ενεπίγραφης όψης υπάρχει λεπτό στρώμα ιζήματος. Γενικότερα, όλη η όψη φέρει έντονα κρακελαρίσματα και σε μικρές επιφάνειες αρχή γυψοποίησης. Σε απόσταση 0,51 και 0,43 μ. αντίστοιχα από την κάτω παρυφή της επιγραφής υπάρχουν εγχάρακτα ένα και τρία μικρά ταυ, των οποίων δεν γίνεται κατανοητή η χάραξη παρά μόνο ως κάποιων οδηγών. Η επτάστιχη επιγραφή είναι η ακόλουθη:

Νεικόλαον Διονυσίου
τὸν καὶ Λούκιον, Διονύσιος
Σωσιθίου ὁ καὶ Μᾶρκος καὶ Κλαυ-
4 δία Δόξα οἱ γονεῖς ἐ- ἥρωα καὶ
ἐαυτοὺς ζῶτας δι' ἐπιμελη-
τοῦ Κοίντου τοῦ Νεικονόης Ἐ-
δεσσαίου τοῦ συνγενοῦς.

Το ύψος των γραμμάτων κυμαίνεται από 0,035-0,04 μ. και τα διάστιχα από 0,02-0,026 μ. Η επιγραφή είναι καλογραμμένη με έντονους οριζόντιους ακρέμονες στα περισσότερα γράμματα· χαρακτηριστική είναι η απόδοση του έψιλον και του μι. Στις επιγραφές της Θεσσαλονίκης αντίστοιχο έψιλον συναντάται στον 1ο και στον 2ο αι. μ.Χ., στη Σαμοθράκη σε επιγραφή που χρονολογείται στα τέλη 2ου - αρχές 3ου αι. μ.Χ., ενώ ακόμη υστερότερα απαντά σε επιγραφή της Λευκόπετρας. Κοντινότερο όμως είναι το παράδειγμα από επιγραφή της Έδεσσας με χρονολογία στο 128/129 μ.Χ.⁴² Ορθογραφικά πρέπει να αναφερθεί η διαδεδομένη χρήση

το κάτω μέρος της επιγραφής, προκειμένου να αποφευχθεί κίνδυνος ατυχήματος του προσωπικού εξαιτίας του βάρους των μελών και κυρίως κίνδυνος για την ίδια την επιγραφή, της οποίας η κατάσταση διατήρησης δεν είναι καλή.

41. Οι τόρμοι αυτοί, όπως έχει ήδη αναφερθεί, συνεχίζουν και στα υπόλοιπα μέλη του ταφικού μνημείου.

42. Για τα παράλληλα της Θεσσαλονίκης, βλ. IG X, II, I, 70 (66/7 μ.Χ.) και 110 (2ος αι. μ.Χ.), καθώς και Σβέρκος - Τζαναβάρη, «Λητή» (βλ. σημ. 21) 200, στα τέλη του 1ου - αρχές 2ου αι. μ.Χ. Για τη Σαμοθράκη, βλ. P.M. Fraser, *Samothrace* 2,1: *The Inscriptions on Stone* (Νέα Υόρκη 1960) 59, όπου σημειώνεται ότι το καλλιγραφικό στυλ των γραμμάτων επιχωριάζει στη βόρεια Ελλάδα, και για την Λευκόπετρα, *LLeukopetra* 104 (βλ. σημ. 7). Για την επιγραφή

του -ει στη θέση του -ι, η παράλειψη του -ν στο ζῶντας,⁴³ καθώς και η χρήση του -ν στο συγγενούς.⁴⁴

Τα αναφερόμενα στην επιγραφή πρόσωπα ανήκουν σε μια νέα οικογένεια της αρχαίας Αλμωπίας, άγνωστη μέχρι στιγμής, ενώ αμάρτυρα είναι και τα ονόματα στις λιγοστές επιγραφές της περιοχής.⁴⁵ Τα ανδρικά ονόματα της επιγραφής εκφέρονται: α) με κύριο όνομα και πατρώνυμο ελληνικής προελεύσεως και κατά τον ελληνικό ονοματολογικό τύπο, αλλά με την προσθήκη ρωμαϊκού *praenomen* σε θέση ελληνικού πατρωνιμίου, η εμφάνιση του οποίου δεν έχει ακόμη ερμηνευτεί ικανοποιητικά (στ. 1-3), ή β) με κύριο όνομα λατινικό *praenomen* και μητρώνυμο

της Έδεσσας, βλ. Tataki, *Macedonian Edessa* (βλ. σημ. 8) 70, αρ. 284. Για το καλλιγραφικό έψιλον, βλ. ακόμη Panayotou, *La langue* (βλ. σημ. 18) 156 του τέλους του 1ου αι. μ.Χ.

43. Panayotou, *La langue* (βλ. σημ. 18) 309-310.

44. Πρβλ. Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί Βωμοί. Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί αυτοκρατορικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της επαρχίας Μακεδονίας, και στη Βέροια, πρωτεύουσα του Κοινού των Μακεδόνων* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 84, Αθήνα 2002) 279. Επίσης, Panayotou, *La langue* (βλ. σημ. 18) 307-308.

45. Για τις επιγραφές της Αλμωπίας βλ. κυρίως Ν. Παπαδάκη, «Εκ της Άνω Μακεδονίας», *Αθηνά* 25 (1913) 453-462. Η αναφερόμενη στον Παπαδάκη (σ. 456) επιγραφή, χωρίς φωτογραφία, με προέλευση το Δραγομάντσι (σημ. Άψαλος) «[Ἀθ]ηναγό[ρα]ς Τρεβατ[ί]ω Δεκιμ[ί]ο]ν τῷ πατρί» περιλαμβάνεται και στο Vulič, *Sbornik* 98 (βλ. σημ. 6) 62 (με φωτογραφία) με ασαφή ένδειξη προέλευσης, γεγονός που οδήγησε στο να περιληφθεί εκ παραδρομής στις *IG X 2, 2, 3*. Ακόμη, βλ. Αντ. Δ. Κεραμόπουλλου, «Ανασκαφαί και Έρευναι εν Μακεδονία», *ΠΑΕ* 1934, 70 και J.M.R. Cormack, «Inscriptions from Macedonia, Edessa and Pella», *Studies Presented to D.M. Robinson II* (St Louis 1953) 381, αρ. 9. Η ΑΚΕ 17 στήλη που παρουσιάζεται από τον Cormack, έχει περιγραφεί για πρώτη φορά από τον Παπαδάκη, ό.π. στη σ. 460, ως δίτονη με το κείμενο της επιγραφής μεταξύ των δύο πινάκων. Στη συνέχεια το κάτω μέρος της χάθηκε και έτσι ο Cormack στο άρθρο του περιλαμβάνει μόνο το πάνω μέρος και την επιγραφή. Πρόσφατα το κάτω μέρος εντοπίστηκε εκ νέου στο δημοτικό σχολείο της Μηλιάς και το 2004 μεταφέρθηκε για φύλαξη στο Γενί Τζαμί της Έδεσσας, όπου και το πάνω (Χρυσοστόμου, *ΑΔ* (2001-2004), *Χρονικά* [βλ. σημ. 39] 516). Νεότερες επιγραφές περιλαμβάνονται στα: Anna Panayotou – P. Chrysostomou, «Inscriptions de Bottiée et d'Almopie», *BCH* 117 (1993) 396-397, αρ. 23-24. Χρυσοστόμου, *Αρχαία Αλμωπία* (βλ. σημ. 38) 54 και *passim*. Ακόμη, Αναστασία Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 49 (1994) [1999], *Χρονικά* Β2, 553, πίν. 166γ, επιγραφή που αποτελεί ανάθημα του προαναφερόμενου Αθηναγόρα Τρεβατίου στον Ερμή, επίσης από τον αρχαίο οικισμό της Αψάλου. Αναστασία Χρυσοστόμου, «Οι αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή της Αλμωπίας κατά το 1997», *ΑΕΜΘ* 11 (1997) [1999] 146, σημ. 26. Τέλος, Χρυσοστόμου, *ΑΔ* (2001-2004), *Χρονικά* (βλ. ό.π.) 442 ενεπίγραφο τμήμα κίονα από τον Αρχάγγελο.

(στ. 3-4).⁴⁶ Με gentilicium λατινικό και cognomen ελληνικό εκφέρεται το όνομα της μητέρας Κλαυδίας Δόξας,⁴⁷ που μάλλον είναι η μόνη που διέθετε το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη. Από τα ονόματα όλα, με εξαίρεση τα Σωσίβιος και Δόξα,⁴⁸ είναι γνωστά στη γειτονική Έδεσσα, χωρίς να είναι δυνατές προσωπογραφικές συνδέσεις.⁴⁹ Ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει το γεγονός, ότι ο Εδεσσαίος Κόιντος της Νεικονής εμφανίζεται ως επιμελητής που ανέλαβε τη φροντίδα για την ανέγερση του μνημείου, παρά το γεγονός πως και οι δύο γονείς του νεκρού αναφέρονται ως ευρισκόμενοι εν ζωή.⁵⁰ Οι επιμελητές, που μαρτυρούνται συχνά στις επιγραφές της Μακεδονίας, μπορεί να είναι ad hoc οριζόμενοι υπεύθυνοι της εκτέλεσης ποικίλων δημοσίων έργων⁵¹ (συχνά της ανέγερσης τιμητικών μνημείων),⁵² αξιωματούχοι ιδιωτικών συλλόγων με κύρια αρμοδιότητα την διεκπεραίωση της κηδείας των μελών του συλλόγου,⁵³ δούλοι και απελεύθεροι που επιμελούνται την ανέγερση του

46. Για το σύστημα ονοματοθεσίας των Ελλήνων στην αυτοκρατορική εποχή, βλ. Η.Κ. Σβέρκος, *Συμβολή στην Ιστορία της Άνω Μακεδονίας των Ρωμαϊκών Χρόνων (Πολιτική Οργάνωση - Κοινωνία - Ανθρωπωνυμία)* (Θεσσαλονίκη 2000) 98, σημ. 351 και 139-140 και σημ. 618.

47. Σβέρκος, *Συμβολή* (βλ. σημ. 46) 144 κ.ε.

48. Το Σωσίβιος είναι γνωστό στη Θεσσαλονίκη (Δ. Κανατσούλης, *Μακεδονική Προσωπογραφία* [Θεσσαλονίκη 1955] 1333-1334). Επίσης IG X, II, I, 145 και 255. Στη Βέροια αναφέρεται το θηλυκό Σωσιβία (ΕΚΜ I 368). Το Δόξα είναι γνωστό στη Λευκόπετρα, *I.Leukopetra* 7 (βλ. σημ. 7).

49. Tataki, *Macedonian Edessa* (βλ. σημ. 8) passim. Για τα Ν(ε)ικόλαος και Διονύσιος, βλ. ακόμη Argyro Tataki, *Ancient Beroea, Prosopography and Society* (Μελετήματα 8, Αθήνα 1988) 352 κ.ε. και ειδικά για το Ν(ε)ικόλαος 369. Για το θηλυκό Ν(ε)ικονή, βλ. ΕΑΜ 59 και IG X, II, I 720.

50. Για τις αναθηματικές επιτύμβιες στήλες, βλ. Ριζάκης - Τουράτσου, «Mors macedonica» (βλ. σημ. 4) 252 κ.ε., ειδικότερα 255 για τις περιπτώσεις όπου το όνομα του νεκρού εκφέρεται σε αιτιατική και 268 για την προετοιμασία των επιτύμβιων στηλών στα πλαίσια ενός οικογενειακού προγραμματισμού με γνώμονα τον πεπερασμένο χαρακτήρα της ανθρώπινης ύπαρξης.

51. Βλ. Μ.Β. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings* (Μελετήματα 22, Αθήνα 1996) 282-284, 294, 90, 182-183, 82-84. Δ. Κανατσούλης, «Η μακεδονική πόλις», *Μακεδονικά* 5 (1961-1963) 63-64.

52. Κανατσούλης, *Προσωπογραφία* (βλ. σημ. 48) 77 και passim, ΕΚΜ I 60, 105, 115, 119, IG X, II, I, 300.

53. Δ. Κανατσούλης, «Η μακεδονική πόλις», *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 274. Για τους επιμελητές των συλλόγων του Διός Υψίστου στην Έδεσσα και την Πύδνα, βλ. ακόμη Π. Χρυσόστομου, «Η λατρεία του Δία ως καιρικού θεού στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία», ΑΔ 44-46 (1989-1991) [1996] Μελέτες 31, 45, 65. Επίσης, βλ. Δ. Σκουρέλλος, *Οι ιδιωτικοί σύλλογοι της Μακεδονίας από την ελληνιστική έως και την ύστερη αυτοκρατορική εποχή* (Θεσσαλονίκη

ταφικού μνημείου του ιδιοκτήτη τους ή και ιδιώτες που επιμελούνται την κηδεία συγγενών τους, όπως φαίνεται πιθανότερο να είναι η περίπτωση της παρούσας επιγραφής. Δεν μπορεί, όμως, να αποκλειστεί και η περίπτωση να πρόκειται για άτομο που γενικότερα δραστηριοποιούνταν στην περιοχή⁵⁴ και ανέλαβε την ανέγερση του ταφικού μνημείου.⁵⁵

Η τελευταία επιγραφή **ΑΚΕ 1339** προέρχεται από το σημαντικό αρχαίο οικισμό της βορειοανατολικής Αλμωπίας, στα βόρεια των Νερόμυλων του Δήμου Αριδαίας. Όπως και οι προηγούμενες επιγραφές, δεν προήλθε από ανασκαφική έρευνα αλλά υπήρξε αποτέλεσμα παράδοσης από καλλιεργητή της περιοχής. Σύμφωνα με πληροφορίες του ιδίου, η επιγραφή προήλθε από τους αγρούς στη δυτική πλευρά του λόφου, όπου πραγματοποιήθηκε εκτεταμένη ισοπέδωση με σημαντική καταστροφή των αρχαίων καταλοίπων. Από την ίδια περιοχή έχουν περισυλλεγεί και άλλα ευρήματα, που έχουν ήδη παρουσιαστεί στον αρχαιολογικό οδηγό της Αλμωπίας.⁵⁶

Η επιγραφή (σχέδ. 3, εικ. 7) είναι χαραγμένη σε μικρή ορθογώνια πλάκα, ύψους 0,285 μ., πλάτους 0,20 μ. και πάχους 0,055 μ. Η πλάκα είναι αποκρουσμένη στην πάνω αριστερή γωνία και διαγωνίως στη δεξιά πλευρά μέχρι τον τέταρτο στίχο της πεντάστιχης επιγραφής. Το υλικό της είναι λεπτόκοκκο μάρμαρο λευκωπό, που φέρει λεπτό καστανόμαυρο στρώμα ιζήματος στη λειασμένη ενεπίγραφη επιφάνεια. Στις πλευρές είναι εμφανή τα ίχνη του βελονιού και στην πίσω πλευρά οι κάθετες φλεβώσεις του μαρμάρου. Το ύψος των γραμμάτων είναι 0,015 μ.: τα διάστιχα κυμαίνονται από 0,01-0,015 μ.

ME[... ca 6-7 ...]
 Διονυσ[... ca 4-5 ...]
 Άντίγο[νος]
 4 Μακύνδης
 τὸν βωμόν.

2002, αδημ. μεταπτ. εργασία) 72, 121, 135 και κυρίως 149, «επιμελητής: νομικά υπεύθυνος σε συλλόγους ιδιωτών είτε κάποιος κατώτερος αξιωματούχος». Ακόμη, Π. Νίγδης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* (Θεσσαλονίκη 2006) 203.

54. Κανατσούλης, «Μακεδονική πόλις» (βλ. σημ. 51) 64.

55. *IG X, II, I*, 288, 315. Βλ., επίσης, Βασιλική Μισαηλίδου, *Επιγραφές αρχαίας Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη 1997) 67.

56. Για την παράδοση της στήλης, βλ. Χρυσόστομου, *ΑΔ* (1994), *Χρονικά* (βλ. σημ. 45) 554. Για την καταστροφή των καταλοίπων, βλ. της ίδιας, *ΑΔ* 48 (1993) [1998], *Χρονικά* B2, 375-376 και για τα κατάλοιπα της περιοχής, της ίδιας, *Αρχαία Αλμωπία* (βλ. σημ. 38) 54.

Στον στ. 2 διακρίνεται κάτω οριζόντια κεραία, που δεν μπορεί παρά να είναι μέρος του αναμενόμενου σίγμα. Στον στ. 4, από το (πιθανότατο) σίγμα σώζεται μόνο η κάτω οριζόντια κεραία επίσης.

Τα γράμματα είναι ανεπτυγμένα και φέρουν ακρέμονες. Το άλφα έχει έντονα τεθλασμένη κεραία. Η δεξιά κεραία του νι είναι ελαφρώς κοντύτερη. Μικρές είναι και οι δύο κεραίες του κάπα. Το όμικρον είναι αρκετά μεγάλο, ενώ στο ωμέγα το κάτω άνοιγμα είναι ιδιαίτερα περιορισμένο. Οι ακρέμονες, καθώς και η τεθλασμένη κεραία του Α οδηγούν σε χρονολόγηση της στήλης στα τέλη του 3ου - 2ο αι. π.Χ.⁵⁷

Υπό την παρούσα μορφή, τρεις είναι οι πιθανές ερμηνείες της επιγραφής. Κατά την πρώτη, ο βωμός θα μπορούσε να είναι λατρευτικός, με αναφορά μίας ή περισσότερων θεοτήτων σε χαμένο σήμερα ανώτερο τμήμα του κειμένου.⁵⁸ Πιθανότερη όμως φαίνεται η συμπλήρωση στον πρώτο στίχο του ονόματος του πρώτου αναθέτη στην ονομαστική (π.χ. Μένανδρος ή Μενέλαος), με το πατρώνυμό του στη γενική να ακολουθεί στον δεύτερο στίχο (Διονυσίου).⁵⁹ Το όνομα του δεύτερου αναθέτη αναγνωρίζεται εύκολα (Αντίγονος), όπως και το μητρώνυμο του Μακύδνας στον τέταρτο στίχο.⁶⁰ Στην τρίτη ερμηνεία, εάν το όνομα του πρώτου στίχου είχε

57. M.B. Hatzopoulos – Louisa D. Loukopoulou, *Morrylos, Cité de la Crestonie* (Μελετήματα 7, Αθήνα 1989) 17 κ.ε., όπου παρουσιάζεται ψήφισμα της Μορύλλου των αρχών του 2ου αι. π.Χ. με γράμματα συγγενικά με αυτά της επιγραφής των Νερόμυλων. Panayotou, *La langue* (βλ. σημ. 18) 151 για το Α με σπαστή κεραία στον 2ο αι. π.Χ. και ανάλογα δέλτα και κάππα.

58. Σημειώνεται, όμως, πως εξαιτίας του σπασίματος η απόληξη της στήλης δεν διακρίνεται. Για τις μορφές των βωμών αναλυτικά στοιχεία παρατίθενται στο R. Étienne – M.T. Le Dinahet (εκδ.), *L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'Antiquité, Actes du Colloque tenu à la Maison de l'Orient, Lyon. 4-7 Juin 1988* (Publications de la Bibliothèque Salomon-Reinach, Université Lumière-Lyon 2, V, Παρίσι 1991). Η στήλη από τους Νερόμυλους, θα μπορούσε να ήταν εντοιχισμένη στο βωμό ή στημένη σε μικρή βάση κοντά του. Για τους βωμούς βλ. επίσης G. Ekroth, «Altars on Attic Vases: The Identification of Bomos and Eschara», στο Ch. Scheffer (εκδ.), *Ceramics in context, Proceedings of the Internordic Colloquium on Ancient Pottery held at Stockholm, 13-15 June 1997* (Acta Universitatis Stockholmiensis 12, Στοκχόλμη 2001) 115-126.

59. Αμφότερα τα ονόματα είναι γνωστά στη μακεδονική προσωπογραφία των ελληνιστικών χρόνων, καθώς και στην προσωπογραφία των γειτονικών περιοχών κατά τους 3ο - 2ο αι. π.Χ., βλ. ενδεικτικά Tataki, *Macedonian Edessa* (βλ. σημ. 9) 83 κ.ε. και 339 κ.ε. Ο M. Hatzopoulos, «L'histoire par les noms», στο S. Hornblower και Elaine Matthews, *Greek Personal Names. Their Value as Evidence* (Proceedings of the British Academy 104, Οξφόρδη 2000) 99-117 τα κατατάσσει στα ιδιαίτερος διαδεδομένα στη Μακεδονία ελληνικά ανθρωπωνύμια.

60. Για τα αρσενικά σε -ας και τα θηλυκά σε -α, βλ. Panayotou, *La langue* (βλ. σημ. 18) 408 κ.ε. και 424 κ.ε. αντίστοιχα. Είναι σαφής η σχέση του ανθρωπωνυμίου Μακύδνα με το επίθετο μακεδνός/ μηκεδανός: LSJ, λ. μακεδνός· Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας, λ.

αποδοθεί σε δοτική, τότε θα επρόκειτο για όνομα νεκρού και ο βωμός θα μπορούσε να θεωρηθεί ταφικός. Η ερμηνεία πάντως αυτή αντίκειται στην πιθανότατη προέλευση της επιγραφής από το εσωτερικό του αρχαίου οικισμού και όχι από την περιοχή των νεκροταφείων.

Αναστασία Χρυσοστόμου

Επίτιμη Προϊσταμένη Τμήματος Αρχαιολογικών Χώρων
Αφών Παπαϊωάννου 28, 58100 Γιαννιτσά
anastasiachrysostomou@gmail.com

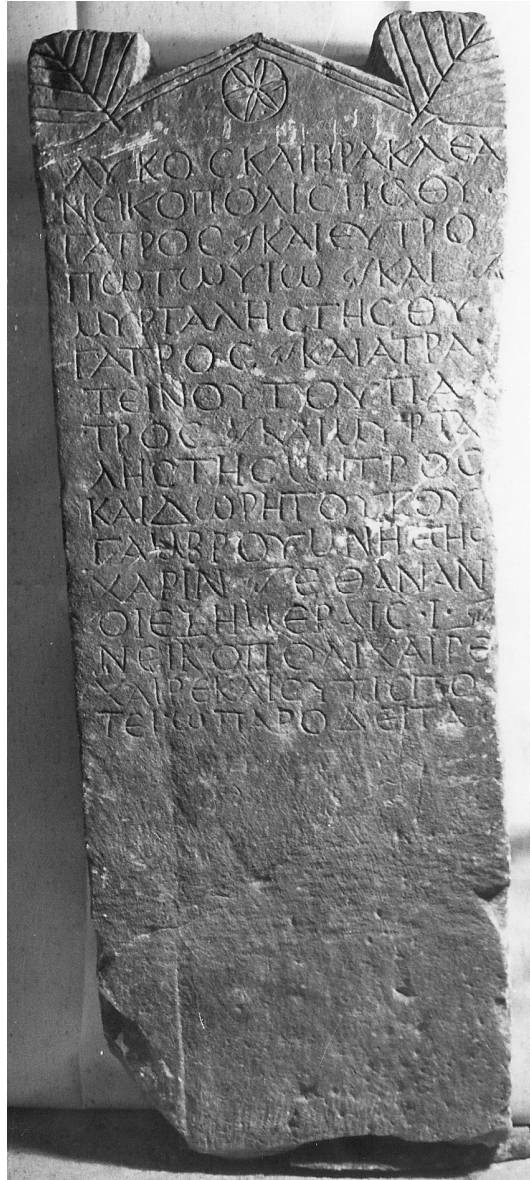
μακεδνός· Panayotou, *La langue* (βλ. σημ. 18) 219 για τις παραλλαγές της ρίζας μακε- (οι τύποι Μακηδών, Μακηδονία, που μαρτυρούνται σε πληθώρα επιγραμμάτων εντός και εκτός Μακεδονίας [π.χ. *FD* III 4, 218· Hansen, *CEG* 2.721, *EKM* Α' 37] είναι ποιητικοί). Η κατάληξη -ύδνα είναι δυσερμηνευτή· μαρτυρείται στα ποιητικά επίθετα της Θέτιδος Ἀλοσύδνη και Ὑδατοσύδνη, όπου σχετίζεται με το προσηγορικό ὕδναι (βλ. τα οικεία λήμματα στο *LSJ*). Στη Σκιώνη της Χαλκιδικής μαρτυρείται ανθρωπωνύμιο Ὑδνα κατά τους Περσικούς πολέμους (Παυσ. 10.19.1). Ενδιαφέρουσα είναι η πρώιμη παρουσία ενός ονόματος προερχόμενου από το εθνικό των Μακεδόνων· η κατηγορία αυτών των ονομάτων μαρτυρείται στη Μακεδονία κυρίως μετά την κατάλυση του βασιλείου (Tataki, *Ancient Beroea* [βλ. σημ. 49] 323). Για τα ονόματα από εθνικά γενικότερα, βλ. P.M. Fraser, «Ethnics as Personal Names», στο Hornblower – Matthews, *Greek Personal Names* (βλ. σημ. 59) 149-158.

Summary

Two new inscribed tombstones, dating from the Roman and Early Christian periods, were found in the Agios Nikolaos area in the lower town of ancient Edessa and were added to the already substantial local collection. Inscription no. 1 introduces a new Roman family, while inscription no. 2 acquaints us with the soldier Ioannis from the unit of Secundani, who was also an actuarius.

Another Roman family, this time from the southern Almopia, is presented in inscription no. 3. The inscription was subsequently broken in two parts which formed the west and east wall of a Late Roman tomb. Three additional marble pieces originating from the same pedestal were also used to cover the tomb. Apart from the family members, the inscription also introduces *Kointos Neikonois*, a citizen of Edessa, who was responsible for the construction of the pedestal.

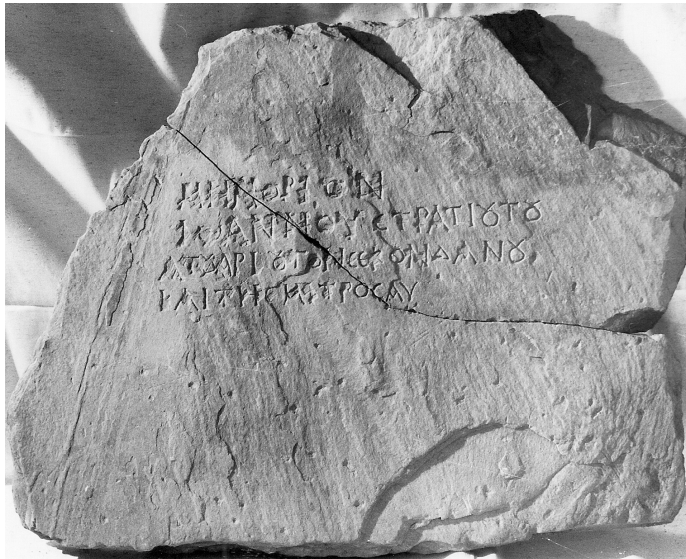
Finally, inscription no. 4, which is the oldest one, comes from an important settlement north of the modern village of Neromyloi in northeastern Almopia; it dates to the Hellenistic Age and refers to the erection of an altar.

Εικόνα 1: Η αρ. 1 επιγραφή από την Έδεσσα

Εικόνα 2: Η πίσω πλευρά της προηγούμενης επιγραφής

Εικόνα 3: Η αρ. 2 επιγραφή από την Έδεσσα

Εικόνα 4: Η αρ. 3 επιγραφή από την Πολυκάρπη Αλμωπίας

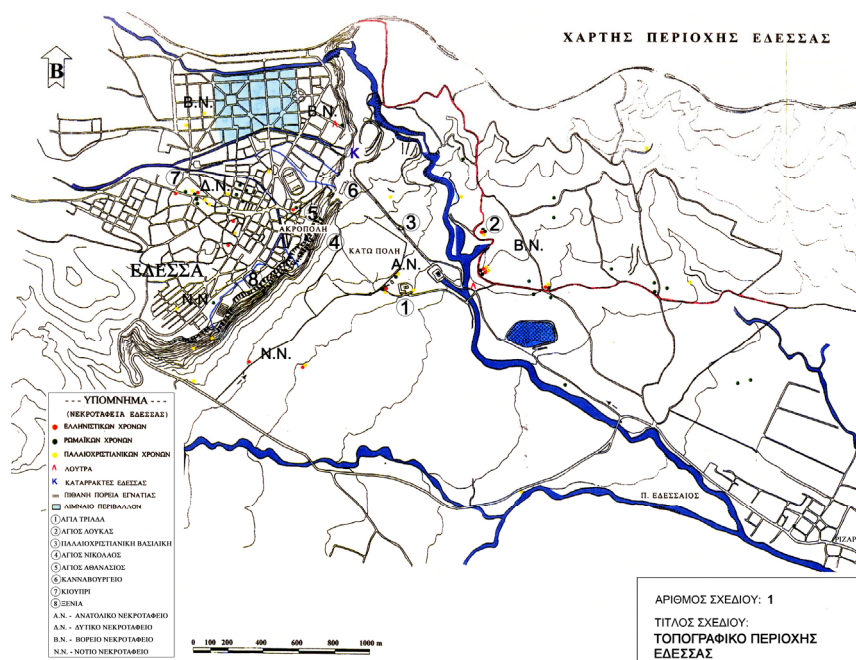
Εικόνα 5: Μαρμάρινα μέλη από την κάλυψη του τάφου της Πολυκάρπης

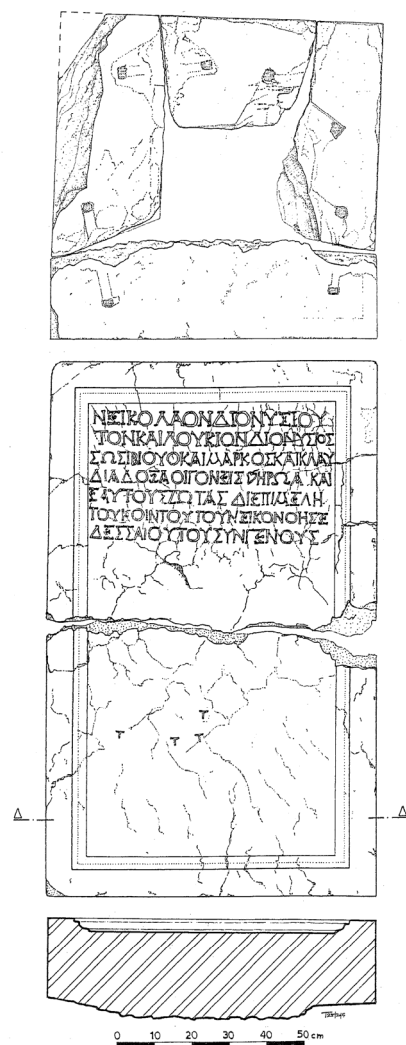
Εικόνα 6: Προσπάθεια αποκατάστασης του βάθρου στην όψη του οποίου υπήρχε η επιγραφή αρ. 3

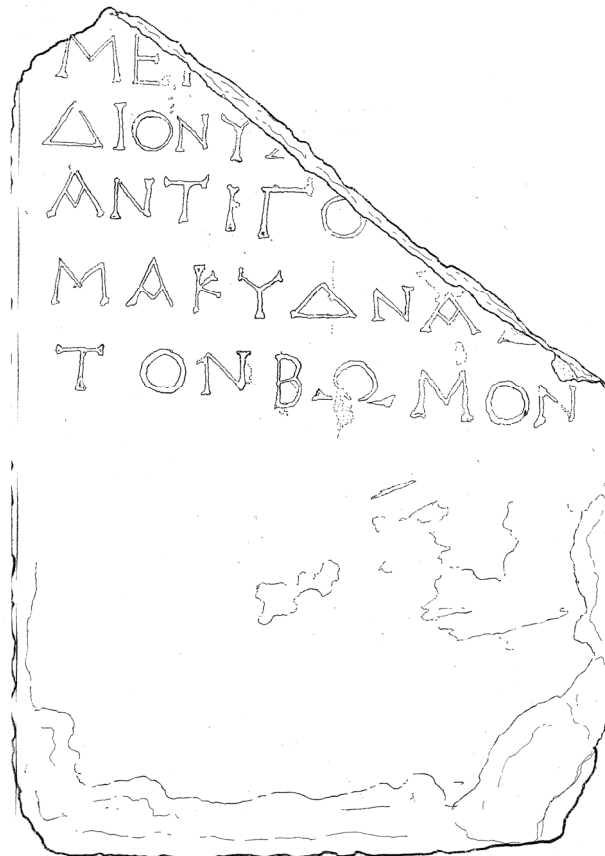
Εικόνα 7: Η αρ. 4 επιγραφή από τους Νερόμυλους Αλμωπίας

Σχέδιο 1: Τοπογραφικό περιοχής Έδεσσας με τη θέση του Αγίου Νικολάου, όπου βρέθηκαν οι επιγραφές αρ. 1 και 2

Σχέδιο 2: Η αρ. 3 επιγραφή

Σχέδιο 3: Η αρ. 4 επιγραφή